

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ПОЛЬСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ЦЕНТР
INSTYTUT HISTORII AKADEMII IM. JANA DŁUGOSZA
W CZĘSTOCHOWIE
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«СТАРА УМАНЬ»

ПОЛЬСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПОВСТАННЯ 1830 — 1831 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ВІД МІФІВ ДО ФАКТІВ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За редакцією Ігоря Кривошеї, Норберта Моравця

Київ 2017

УДК 94(477.4) «1830/1831»
ББК 63.3(4Укр)51
П54

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
протокол № 6 від 29 листопада 2016 року*

Рецензенти:

Володимир Борисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова (Україна)

Вєслав Цабан, доктор габілітований, професор, Університет імені Яна Кохановського в Кельцах (Республіка Польща)

Олександр Рєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії НАУ України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України ХІХ — початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України (Україна)

Ігор Срібняк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

Польське національне повстання 1830 — 1831 рр. на Правобережній П54 Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. — К. : КНТ, 2017. — 264 с.

ISBN 978-966-373-820-8

У виданні висвітлено події польського національно-визвольного повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні. Значна увага приділена діям російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально-економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царом Листопадового повстання. Автори колективної монографії репрезентують українські наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, Львова, Білої Церкви, Вінниці, Луцька, Рівного, Миколаєва, Умані, Хмельницького, а також польських наукових інституцій Варшави, Кельц, Ольштина та Ченстохови.

Для істориків, краєзнавців, викладачів, студентів й учнів навчальних закладів.

УДК 94(477.4) «1830/1831»

ББК 63.3(4Укр)51

В оформленні обкладинки використано репродукції малюнку «Складання російських прапорів після другої битви під Вавром 1831 р.» Георга Бенедикта Вундера (1786–1858) та картини «Кавалерія» Юліуша Фортуната Коссака (1824–1899).

Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі

Посольства Республіки Польща в Україні

Посольство
Республіки Польща
в Україні

ISBN 978-966-373-820-8

© Авторський колектив, 2017

© ТОВ «КНТ», 2017

Зміст

ПЕРЕДМОВА (Е. Ясюк).....	5
ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: історичні передумови (Б. Гудь)	6

Розділ 1

ІДЕОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ

1.1. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання (Ю. Земський).....	27
1.2. Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в ХІХ ст. (Т. Епштейн)	45
1.3. Листопадове польське повстання 1830 — 1831 років у «Записках» Михайла Чайковського (І. Фицик).....	53
1.4. Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання (Н. Моравец)	72
1.5. Польські повстання ХІХ століття в оцінці Романа Дмовського (М. Зелінський)	88
1.6. Шляхетське самоврядування на Поділлі до повстання 1830 — 1831 рр. (О. Барвінок)	97

Розділ 2

ПОДІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830 — 1831 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Шлях польських загонів із Поділля й Волині на Галичину в 1831 році (Н. Каспарек).....	109
2.2. Від Житомира до Замостя: партизанський рейд загону Кароля Ружицького під час Листопадового повстання (М. Тромбський)	134
2.3. Уманська шляхта в польському повстанні 1830 — 1831 років (І. Кривошея)	147
2.4. Листопадові повстанці з Липовецького повіту: соціальна структура та персональний склад (Є. Чернецький).....	158
2.5. Польське населення Східного Поділля в Листопадовому повстанні (І. Романюк).....	184
2.6. Жінки та діти в Листопадовому повстанні (Ю. Ярцун).....	191
2.7. Конституційна проблема під час Листопадового повстання (О. Карліна).....	197

Розділ 3

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ

3.1. Русифікація Південно-Західного краю після Листопадового повстання 1830 р. (В. Шандра).....	207
3.2. Законодавче регулювання повноважень та складу Волинського дворянського зібрання внаслідок Листопадового повстання 1830 р. (Л. Казначеева)	220
3.3. Соціальна декласація уманської шляхти (І. Кривошея).....	232
3.4. Заснування «Товариства опіки над польськими військовими ветеранами 1831 року» у Львові в 1882 році (Л. Міхальська-Браха).....	256

Розділ 1
**ІДЕОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ
ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ**

1.1. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання

Юрій Земський
(Хмельницький)

Дослідники Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. зазвичай характеризують його як вкрай неналежно підготовлене, слабо організоване, без чіткої програми дій, із нерішучим керівництвом і т.п. Водночас більшість сучасників повстання й істориків, які його досліджували, відзначали, що воно було очікуваним і бажаним у середовищі польської шляхти (особливо мало-земельної, так званої «служилої шляхти») й обумовило її емоційне піднесення, духовне єднання та повну ідейну підтримку. Його можна назвати поривом шляхетсько-польської національної гідності, прагненням шляхти позбавитися ганьби (зазваної через втрату власної держави), спробою повернути сплюндровану самоповагу.

Це повстання, за своїм змістом, згодом було антиросійським; спрямованим проти вкорінення російського панування в усіх царинах польської дійсності — політичній, економічній, адміністративній, побутовій тощо. Свідченням того, що таке вкорінення російсько-імперського «духу» в реалії польського життя на той час уже мало певні успіхи, є ставлення росіян до польських подій 30-х рр. XIX ст., до самих поляків, а також усвідомлення ними своєї присутності в Польщі як закономірності. Останнє яскраво репрезентують слова О. Пушкіна щодо польського повстання: «Їх треба задушити, і наша повільність болісна. Для нас бунт Польщі — є справою сімейною, стародавньою спадковою чварою» (із листа князю П. Вяземському від 1 червня 1831 р.)¹. А вже після взяття Варшави він радісно писав А. Смирновій (на початку вересня 1831 р.): «От вас узнал я плен Варшавы, / вы были вестницею славы / и вдохновеньем для меня»². Тоді ж (упродовж

¹ Погодин А.Л. Адам Мицкевич, его жизнь и творчество. В двух томах. — М.: Издание В.М. Саблина, 1912. — Т. 2. — С. 2–3.

² Там же. — С. 3.

1831 р.) з'явилися відомі гнівні оди О. Пушкіна з виправданням усіх репресивних дій росіян у Польщі: «Клеветникам Росії», «Бородинская годовщина», «Перед гробницею святой». І надзвичайно показово, що їх із захопленням вітала більшість освічених верств російського суспільства.

Зокрема підтримав їх навіть П. Чаадаєв, що мав у російській суспільній думці репутацію «найзапеклішого» критика тодішньої імперської дійсності. У своїх «Філософічних листах» (1829–1831 рр.) він гірко побивався щодо «відчуженості Росії від всесвітнього прогресу», писав про «духовний застій», засуджував кріпосництво й т.п.¹ За що був визнаний російською владою «божевільним». Проте коли постало питання національне — уся прогресивність поглядів П. Чаадаєва зникла. Він виступив рішучим противником відторгнення Царства Польського від імперії з метою створення нової незалежної Польщі². Відтак він приєднався до когорти захоплених схвалювачів «гніву» О. Пушкіна: «Не могу высловити вам того задоволення, яке ви змусили мене відчутти <...>. Вірш до ворогів Росії особливо прекрасний <...>. У ньому більше думок, аніж їх було висловлено й реалізовано за останні сто років у цій країні»³. Треба також наголосити, що О. Пушкін на той час дійсно виражав, а водночас значною мірою й формував суспільну думку росіян⁴. Тож негативний образ поляка в російській свідомості формувався також і за його участі.

Російський вплив на польські справи зростає й поглиблювався, як відомо, упродовж усього XVIII ст. Саме під тиском Петербурга та в присутності російських військ останнім польським королем у вересні 1764 р. було обрано колишнього фаворита Катерини II Станіслава Понятовського, від котрого російське самодержавство очікувало покірної поступливості. Проте король взявся за реформування державо-руйнівної політичної системи польського шляхетського всевладдя — сеймового *liberum veto*, приватних митниць, мір та ваг, політичного самоуправства на місцях тощо.

Проти такого реформування, аби загальмувати небажані для Російської імперії процеси (які мали за мету посилення державної польської влади), Петербург нав'язав полякам дисидентську проблему (тобто проблему захисту інтересів релігійної толерантності). Нібито з гуманною метою зрівняння в правах православних та лютеран із католиками, польській шляхті було нав'язано край дражливу проблему, яка поступово нарощувала невдо-

¹ Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 767.

² Чаадаев П.Я. Несколько слов о польском вопросе // Чаадаев П. Я. Полное собрание сочинений и избранные письма. В 2 т. — М., 1991. — Т. 1. — С. 514.

³ Письмо П.Я. Чаадаева — А.С. Пушкину от 18 сентября 1831 г. // Там же. — Т. 2. — С. 72–73.

⁴ Хорев В.А. Роль польского восстания 1830 г. в утверждении негативного образа Польши в русской литературе // Поляки и русские: взаимопонимание и взаимонепонимание. — М., 2000. — С. 105–106.

волення ревних католиків своїм королем та державною елітою, що мовчки потурали таким зухвалим релігійним втручанням із боку Петербурга. Тим часом, захищаючи на території Речі Посполитої права так званих дисидентів, імперська влада, насправді, переслідувала мету саме посилення невдоволень шляхти політикою свого короля. А таке невдоволення висловлювали всі противники реформ, захисники «шляхетських вольностей».

Зрештою дисидентське питання було вирішене на Варшавському надзвичайному сеймі, що засідав із жовтня 1767 р. по березень 1768 р. відверто в інтересах росіян (і водночас принизливо для поляків з огляду на їхні консервативні традиції шляхетських амбіцій). Сама процедура прийняття рішення відбувалася у формі зухвалого тиску — під диктатом представника Катерини II у Польщі М. Репніна та за підтримки 40 тис. контингенту російських військ. Опозиція щодо ляльководів цього сейму була брутально придушена, а її очільники — учений-просвітитель Юзеф Залуський та гетьман коронний Вацлав Жевуський із сином Северином — були вивезені до Росії та ув'язнені на п'ять років у м. Калузі. Підіграючи антиреформаторським (а отже, послаблюючим польську державу) силам, цей же сейм прийняв постанову про так звані «кардинальні права», тобто збереження в угоду амбіціям шляхти її широких прав й зокрема *liberum veto*, що, по суті, означало крах усіх реформ¹.

Насправді рішеннями цього сейму було розпочато процес повного розвалу Речі Посполитої як держави. Адже повернення «кардинальних прав» знову посилювало всевладдя шляхти, а водночас підривало централізаторські (покликані зміцнити державну владу) зусилля короля. Разом із тим вимушене погодження короля з наданням дисидентам політичних прав викликало серед шляхти величезне обурення й звинувачення його в продажності росіянам, а відтак масовий спротив владі короля.

Таким чином, своїми маніпуляціями Росія заохочувала польську шляхту до виявлення своїх станових амбіцій — беззастережно вільного поводження, а водночас послаблювала не лише владні сили короля, але й його авторитет. Цими діями й була спровокована сумнозвісна Барська конфедерація 1768 р., що розпочала громадянську війну серед поляків, передувала українському гайдамацькому повстанню — Коліївщині, зумовила введення російських військ до Речі Посполитої й, зрештою, перший поділ останньої. Уся ця історична ретроспектива важлива для кращого розуміння змісту особливостей Листопадового повстання 1830–1831 рр., яке стало, насправді, нічим іншим, як своєрідною спробою повернення колишніх

¹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 232–233.

«золотих вольностей шляхетських» у кордонах колишньої («дорозборо-вої») Речі Посполитої.

Цікаво, що саме в той же час, коли сусідні імперії розвалювали Польську державу, поряд — у Франції відбувалася революція, а за океаном — у Північній Америці йшла боротьба за незалежність. Ці всесвітнього масштабу події демонстрували яскраві приклади мобілізації французької та американської націй на захист своїх інтересів від зовнішніх ворогів. І зовсім незначне число польських інтелектуалів намагалися тоді ж запозичити цей досвід та поширювати серед поляків думку щодо необхідності запозичення певних елементів боротьби французів та американців і запровадження їх у Польщі, а водночас намагалися переконати шляхту в нереальності її сподівань на можливість проваджувати подальше життя за середньовічно-становими традиціями. Проте це були поодинокі зусилля.

Найвище піднесення суспільно-політичної думки в Польщі відбулося наприкінці 80-х — початку 90-х років, коли вже відбувся перший поділ й усім мислячим людям стало зрозуміло, що лише рішучі реформи з укріпленням державних інституцій (як-то централізація влади, посилення армії, вдосконалення податкової системи тощо) можуть врятувати державу. Саме за цю роботу й взявся так званий Чотирирічний сейм (засідав із жовтня 1788 р. по травень 1792 р.) Сейм ухвалив створення 100 тис. армії та збирання так званої «вічистистої офіри» (пожертви) з духовенства й магнатсько-шляхетських землеволодінь, а також розробив Закон про міста, за яким жителям міст надавалися громадянські права рівні зі шляхтою тощо¹. Але ці реформи, звісно, зачіпали приватні інтереси шляхти й магнатів, власне змушували їх дещо поступитися своїми виключними правами й поділитися статками на користь держави, а тому ці рішення викликали величезний спротив серед більшості представників привілейованого стану.

Гуго Коллонтай, котрий був одним з інтелектуальних рушіїв роботи вказаного сейму, писав, що заради об'єктивності на польську справу слід подивитися очима вільних (не уярмлених) народів: французів, англійців, голландців, швейцарців, а вони усі характеризують Польщу як країну, де відбувається суперечка деспотизму з деспотизмом. «У Польщі одна верства (тобто шляхта. — Ю.З.) самодержавно панує над мільйонами людей <...>, ця нація хоче бути незалежною, але не наважується зробити вільними усіх жителів країни, однак будь-яка сприятлива для деспотизму обставина дуже легко знову накине старі ланцюги на сто тисяч сімейств (таким було число представників шляхетського стану тогочасної Польщі. — Ю.З.), які перебувають в оточенні рабів»². Тобто Г. Коллонтай звертався до свідомості своїх привілейованих

¹ Там само. — С. 240.

² Коллонтай Г. Политическое право польской нации, или организация управления Речи Посполитой // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей 30

співвітчизників, наголошуючи, що неможливо побороти деспотизм зовнішніх агресорів, зберігаючи в Польщі внутрішньо-суспільний деспотизм шляхти з її беззастережними вольностями на тлі безправ'я інших верств.

Г. Коллонтай писав у 1790 р., що французи стали насправді вільними тоді, коли вони стали апелювати до прав людини, коли вони знищили всі привілеї й почесні відмінності, а всі свободи оперли на природні права людини. І ці свободи найбільш успішно охороняють всезагальну свободу від узурпації деспотичною владою. Тим часом, як польська нація теж шукала свободи й незалежності, але шукала їх не в правах людини. Це обернулося тим, що шляхетські привілеї й почесті виявилися беззахисними, бо вони позбавляли всіх інших людей свободи й власності. Відтак, коли іноземні держави почали пригнічувати польського шляхтича, мільйони польських невільників дивилися на це абсолютно байдуже. Саме тому польський шляхтич зі всіма своїми привілеями став рабом самодержавства в захоплених сусідами землях, саме тому самодержавству й вдалося стати утискувачем, узурпатором земельної власності того, хто, у свою чергу, узурпував особисту власність землероба. Шляхтич і землероб будуть рабами на відібраних землях, допоки обоє не повернуть собі природні права, поки вони в самій основі не забезпечать собі свободи¹.

Г. Коллонтай цими словами засвідчив своє розуміння головної цінності Французької революції, котра полягала в тому, що вона розпочала формувати абсолютно нову якість суспільства — єдність вільних та політично рівних між собою людей, натхненних спільною ідеєю та спільною боротьбою, тобто націю, і лише такі ж самі суспільні перетворення, на його переконання, могли врятувати й Польщу. Тож він писав: «Якщо ми не розпочнемо Конституції Польської держави з прав людини, якщо ми не скажемо, що польська країна є країною вільного народу, що людина, яка в ній живе, є насправді вільною людиною, то ми тільки будемо обманювати самих себе та станемо посміховиськом для вільних народів, а земля наша перетвориться в арену, на якій нас по черзі шматуватимуть і свої магнати, і чужоземні насильники, доки польське ім'я не загине остаточно, або поки серед нас не з'явиться рішуча людина, настільки ж смілива, як і хитра, котра зробить усіх поляків своєю власністю»².

Тоді ж, у 1790 р., працею «Перестороги для Польщі, що виходять із нинішнього політичного становища в Європі та із законів природи», польську шляхту закликав до раціонального осмислення суті польських проблем

лей. Издание в трех томах / Подбор и редакция текстов, вступительная статья и примечания И.С. Миллера, И.С. Нарского. — М.: Государ. издат. политич. литер-ры, 1956. — Т. 1. — С. 315.

¹ Там же. — С. 318–319.

² Там же. — С. 320.

іще один світлий розум Станіслав Сташиць¹. Він, під впливом французької «Декларації прав людини і громадянина», також цілком ясно бачив вихід із державно-політичного колапсу Польщі у швидкій та повній відмові від усіх пережитків феодально-станової системи, а отже, зарекомендував себе переконаним теоретиком будівництва модерної польської нації. Проте, окрім написання політичних праць, міщанин за походженням, С. Сташиць не мав інших важелів впливу. Мислитель із гіркотою дорікав: «Предоблесний шляхетський стане! Ти не можеш відійти від думки, що не включаєш в себе усіх поляків <...> (за шляхетськими становими переконаннями поляками визнавалися виключно лише шляхтичі. — *Ю.3.*), однак ти — не вся польська нація, а лише один із її станів, стан захищаючий, стан рицарський. Але коли зросли проблеми життя, коли розкоші ослабили твоє тіло й викривили твою мужність, Польща втратила найбагатшу половину своєї землі, загинула половина найкращих поляків, а стан захисників нації, стан рицарства не тільки не пролив своєї крові на захист поляків, але навіть не оголив своїх шабель»².

Здійснюючи детальний аналіз проблем сучасної йому Польщі, С. Сташиць стверджував, що найбільшим злом його вітчизни є магнати. Саме їхнє панування наблизило Польщу до загину. А все тому, що магнати знищили будь-яку повагу до закону. Не бажаючи коритися уряду, вони зневажали необхідність дотримання законів і тим самим знищили уявлення про справедливість у головах поляків. Вони перетворили закон у просту формальність, закон виявляв силу лише тоді, коли прислужував їхній гордині, жадобі та злобі. Закон став зброєю безсоромності, грабунку, зради та підступництва. «Адже хто на сеймиках навчає обману, підкупу, насиллю, підлості? (Натяк на купівлю магнатами голосів незможної шляхти на сеймах та відповідно проведення рішення на свою користь). Хто перетворив судове відомство в торжище? Хто продавав та купував корону, хто вводив іноземні війська? Хто перетворив волю польської нації на волю московського двору, хто при поділі країни отримував жалування з-за кордону? Усе це магнати, — пише С. Сташиць. — Це вони, розпусні, легковажні, марнотратні, горді й підступні, знищили усю силу законів, адже все в Польщі вирішується з їхньої волі або примхливості. Аби задовольнити свою пиху, аби помститися своєму конкуренту — іншому магнату, вони готові згубити й себе, і державу. Тому на сеймики збиралися не депутати від народу, а прислужники своїх панів. Присуди трибуналів були не доказом того,

¹ Сташиць С. Предостережения, которые вытекают для Польши из нынешнего политического положения в Европе и законов природы / Избранное / Пер. с польск. Е. Усневич, под редакц. И. Миллера. — М.: Госуд. издат. худож. литер.-ры, 1957. — С. 195–359.

² Там же. — С. 196–197.

хто правий, але свідченням, чий рід у цьому році сильніший, чие прізвище стоїть на чолі більшого рою услужливої шляхти. Не той отримував посади, за ким були заслуги, доблесті, належні знання, а той, кому легше було грати життям та сумлінням. Так все падало ниць перед гординою магнатів. І хто бажав спокійного життя, безпеки своїх надбань та покровительства законів, той вербувався під владу магнатів¹.

Отже, С. Сташиць разом із Г. Коллонтаєм цілком вочевидь викривали головні вади польської дійсності й давали доволі точні вказівки щодо засобів порятунку держави, але політичні процеси в тогочасній Польщі спрямовувалися, звісно, далеко не раціональними міркуваннями. Показово, що всі ці раціональні думки та застереження виголошувалися, як вже зазначалося, у період засідань так званого Чотирирічного сейму, робота якого увінчалася прийняттям Конституції 3 травня 1791 р. Звісно, проголошені тоді зміни в управлінні державою (що мали відбутися за вказаною Конституцією) не були ідеальними, але вони створювали значні можливості для виходу Польщі з політичної кризи. (Передбачалося посилення центральної влади, через обрання спадкової королівської династії; впроваджувався поділ влади на гілки; обмеження виборчого права для безмасткової шляхти, яка найчастіше продавала свої голоси; під захист закону й уряду бралися селяни). Але ці заплановані зміни викликали величезне невдоволення консервативних шляхетсько-магнатських кіл, а також особливо вороже були сприйняті в Берліні та Петербурзі. І саме за підтримки останнього польські магнати С. Потоцький, Ф. Браницький, С. Жевуський сформували «антиреволюційну» («революційною») подібно до тогочасного Парижа називали Варшаву в Петербурзі), антикоролівську, так звану Торговицьку конфедерацію (травень 1792 р.), яка запросила на допомогу російські війська й зрештою привела до другого поділу Речі Посполитої.

Таким чином, ще раз підтвердилися слова-звинувачення магнатів, виголошені С. Сташицем. А разом із тим проявилася середньовічна відсталість політичної свідомості панівних верств польського суспільства. Інтереси й амбіції станові та приватні виявилися для більшості еліти важливішими загрози існуванню держави. Щодо цього С. Сташиць писав, що магнати здійснили зло, яке є страшнішим за поділи Речі Посполитої — вони згубили національний характер польський. Шляхтич із безстрашного рицаря перетворився на людину, котра всього боїться, із гордого — в приниженого, із народженого для свободи — у дозрілого для найтяжчого рабства. У шляхтичеві, що втратив уявлення про справедливість, не викликає обурення безчесність. Для шляхтича стало байдуже, чи зневажаються закони, чи їм підкоряються. Слава «нації», «любов до вітчизни» вже не розпалюють у його

¹ Там же. — С. 242–244.

душі готовності до жертви. У нього немає стійкості духу. Магнати згубили властивий нашому народу умонастрій¹.

Отже, шляхта деградувала, зважаючи на її соціальну роль і силу попередніх століть, вона вже не здатна була захистити державу, і тому потрібно було апелювати до всіх верств польського суспільства. Але в Польщі не існувало також потужного третього стану, вихідці з якого могли б заявити про свої амбіції на доступ до державного управління. Водночас шляхта не бажала поступатися своїми виключними привілеями, і саме в цьому їй підігравали різними політичними маніпуляціями росіяни. Тож ті поодинокі поляки-інтелектуали, хто ясно розумів, що лише з залученням до боротьби усіх верств польського суспільства (тобто з формуванням польської нації) можлива перемога над зовнішніми ворогами — вони роз'яснювали важливість, навіть обов'язковість формування нової якості стосунків поміж усіма поляками. Інакше кажучи, вони прагнули поширити нове розуміння поняття «поляк». Польську шляхту потрібно було переконати, що поляками є не лише вони, шляхтичі, а уся спільнота людей Польщі, що мають формувати єдність усіх верств поляків: шляхти, міщан, селян тощо.

Найбільш розгорнуто цю роботу польські активісти-носії ідеї нації проводили в період повстання Тадуеша Костюшка (що спалахнуло як реакція на другий поділ польської держави) та пов'язували всі прогресивні перетворення з його іменем. Надзвичайно показовою є, приміром, анонімна праця, що була опублікована в 1794 р. у формі брошури під назвою: «Слово на захист селян»². (Дослідники приписують її авторство «Варшавському якобінцю», прихильнику ідей Т. Костюшка Юзефу Меєру)³.

Автор брошури писав, що під час революції кожна з верств займає певну позицію в залежності від ставлення до неї та власних перспектив. Т. Костюшко вже звільнив селян від гніту, за якого вони не вважалися навіть за людей. Але автор покладався також на усвідомлення шляхтою важливості саме таких перетворень, що започаткував Т. Костюшко: «Я дотримуюся думки, — зі сподіваннями писав анонім, — що нинішня шляхта, шляхта просвіtlена, сама покінчить зі старими упередженнями. Нехай кожен подасть руку, щоб потиснути загрубілу долоню чесного землероба, й у братських сльозах втопити всі старі образи <...>»⁴. Тобто автором висловлювався заклик-заохочення до польського національного єднання, без якого польська держава не могла протистояти зовнішньому ворогу. Проте таке єднання неможливе було без надання селянам свободи та зрів-

¹ Там же. — С. 246.

² Слово в захисту крестьян // Там же. — Т. 1. — С. 530–535.

³ Там же. — С. 762.

⁴ Там же. — С. 532.

няння їх у правах: «Усім універсалам й обіцянкам селяни не віритимуть до того часу, поки ми не змінимо їхнього становища, коли вони перестануть боятися панів і будуть мати у своїх руках реальну силу для опору насиллю <...>. Тоді кожен селянин відчує себе людиною, і тільки тоді переконається, що ніхто не позбавить його найсолодших дарів неба — свободи й правосуддя»¹.

Цим же засобом — наданням свободи та визнанням громадянських прав, на думку автора брошури, могла б вирішитися також проблема національного непорозуміння поміж польськими панами та українськими селянами на землях колишніх «східних кресів» Речі Посполитої. Він пише: «Відчує в цей час прив'язаність до Польщі й український селянин, котрий завжди відчував ненависть до пана тому, що був його рабом. Людська природа пом'якшується свободою та черствіє в рабстві»².

Але загальна важливість суспільної згоди поміж шляхтою та селянами в тому, що вона має бути запорукою національного єднання для боротьби проти спільного ворога — чужинців: «Нас зраджувала, обманювала, притіняла Росія, — хто тепер із поляків, не підкуплених нею, довіряться їй урочистим обіцянкам?»³ Інакше кажучи, автор впевнений, що домовлятися або погоджуватися з політикою Росії можуть лише відверті зрадники, підкуплені нею, бо чесні поляки не можуть їй більше довіряти. Натомість поляки мають у спільній згоді та загальному порозумінні відстоювати свої інтереси.

Отже, ідея національно-польського єднання стала головною темою суспільно-політичної думки поляків періоду повстання Т. Костюшка, та згодом — в період осмислення його поразки. Автор іншого анонімного твору, що з'явився друком у 1800 р. (авторство приписували самому Т. Костюшку, а також його генералу К. Князевичу, проте найімовірніше автором є його секретар Юзеф Павліковський⁴) із гіркою зауважував співвітчизникам, що немає жодних підстав сподіватися на правосуддя в міжнародних відносинах, бо насправді все вирішується «вбивчим залізом»: «Поляк! Ти бачиш, що твої скарги Європі на образи завдані тобі — без наслідків; якщо хочеш щастя, честі й слави як собі, так і для своїх потомків, впевнись, що маєш скористатися засобами й силами, які природа дала людині, що бажає відновити справедливість <...>. Нація, що прагне незалежності має вірити у свої сили»⁵. А далі, пояснюючи, чому поляки стали такими слабкими, автор стверджував, що польську націю ослабили магнати, розділивши поляків,

¹ Там же.

² Там же. — С. 533.

³ Там же. — С. 532.

⁴ Там же. — С. 763.

⁵ Могут ли поляки добиться независимости? // Там же. — Т. 1. — С. 539–540.

впевнивши їх у своїй неспроможності бути самодостатніми, виховуючи в поляків залежність від магнатів, у той же час самі вони виторгували собі блага в чужинців за рахунок позбавлення волі рідної Польщі. Із цього ганебного стану поляки можуть вийти лише натхненні бажанням стати вільними. Й саме до цього закликав і цього прагнув Т. Костюшко. «Поляки були єдиною нацією в Європі, котра разом із французами підняла зброю з метою здобуття прав для простого народу», — писалося в анонімній брошурі¹.

Автор із захопленням та натхненням наголошував, що ніхто у світі й уявити не міг до подій 1794 р., що «вісімнадцять тисяч польських військ, маючи ворога всередині країни й вороже ставлення власного уряду буде вести війну з трьома державами, мужньо боротися й покрие себе славою <...>. І хоча через наші помилки й наші провини наміри нації не увінчалися успіхом, однак славна революція примусила Європу поважати поляків, виявила в них дух, що прагне добродійства та свободи; гуманність святкувала тоді свій тріумф; селянин вважав себе заново народженим на світ, почувши, що він може бути вільним, послуговуватися правосуддям і вважати себе рівним з іншими людьми»².

Водночас, найважливішим досвідом, якого набув польський народ під час повстання Т. Костюшка, впевнений автор, «є досвід переконання, що боротьба йде за свободу народу. Цю ж ідею слід поширювати й у подальшому»: «Той, хто веде у бій, має повчати поляків, що вони воюють за свою свободу, а от вороги бажать, щоби поляки залишилися підданими королів, не мали права власності на плоди своєї праці, не мали жодних прав і залежали від їхньої сваволі, від їхньої жорстокості і їхнього капризу»³.

Треба нагадати, що на початок ХІХ ст. поляки в боротьбі за відродження своєї держави вже зазнали чимало поразок і розчарувань. Після розгрому повстання Т. Костюшка та третього поділу Речі Посполитої величезна кількість поляків, що брали участь у боротьбі, емігрувала до Франції, покладаючись на її підтримку й допомогу. Там же польські емігранти сформували так звані польські легіони, що виступили разом із французькими військами проти ворогів Французької революції. Проте згодом ці легіони були використані у відверто загарбницьких походах Наполеона Бонапарта й зрештою силоміць кинуті на відверте знищення за справи, зовсім не в інтересах Польщі й поляків. У ході таких подій поляки розчарувалися й зневірилися в Наполеоні та ймовірній допомозі Франції, котра, формуючи імперію, цілком ігнорувала їхні інтереси. Особливо відверто це проявилось у війнах Франції з Пруссією й Австрією (де польським питанням відверто спекулювали й торгувалися) та в створенні васального Варшавського князівства.

¹ Там же. — С. 547.

² Там же. — С. 550.

³ Там же. — С. 557.

Після провального походу Наполеона в Росію та створення, за рішеннями Віденського конгресу 1815 р., Царства Польського, контроль над суспільно-політичними процесами в Польщі перейшов до Росії. У той час Олександр I ліберальними промовами обіцяв доволі багато свобод шляхті, проте в реальному житті з часом почав посилюватися централізм правління та контроль за усіма сферами польського життя. Відповідно поляки після розчарувань імператором російським розгорнули боротьбу проти російської влади.

Події нереалізованих сподівань польської національної еліти на допомогу то Франції, то Росії обумовили зрештою її глибоке розчарування в будь-яких союзниках, а відтак в ідеологів польського національного руху, окрім ідеї об'єднання усіх поляків у боротьбі за державу (тобто, необхідності формування польської нації), не менш важливу роль починає відігравати також ідея необхідності покладатися виключно на свої національні сили.

У 1816 р. серед студентів Варшавського університету виникло таємне товариство Панта Коїна, що скоро посилало свій вплив і серед польських студентів Берлінського університету. Прихильники цього руху стояли на позиціях необхідності поширювати просвітницькі ідеї про рівність людей перед законом, а отже, і про їхню спільну відповідальність за долю своєї вітчизни: «Немає різниці поміж людьми, усі вони народжуються вільними, з однаковими правами. Кожна людина зобов'язана сама добувати собі хліб <...>. Усяка людина, що не заробляє власного хліба особистою працею — обманює й краде <...>. Вона обманює, бо її годують інші люди, а вона є лише зайвою ношею, що задарма обтяжує землю та людей»¹.

Із 1817 р. у Віленському університеті існувало таємне «Товариство філолатів», одне з відгалужень якого — товариство «Промених» пов'язують із статтю Адама Міцкевича. Філолати також відомі ідеями польського модерного національного руху. Попри те, що в їхньому складі була майже виключно шляхетська молодь, філолати підкреслювали, що головну силу суспільного поступу бачать у «середніх верствах». Зокрема, у Статуті та інших документах товариства метою його діяльності вказувалася просвітницька діяльність задля формування національно-патріотичних переконань серед усіх верств польського суспільства². Водночас філолати визнавали, що ця праця буде тривалою та непростою: «Ми ще надто слабкі для того, щоб впливати на усі верстви наших співвітчизників і готувати їх таким чином до бажаної зміни (зміни їхньої свідомості. — Ю.З.), тому що ні наш майновий стан, ні наше значення не дають нам можливості впливати на холодні й

¹ Мауерсбергер Л. Речь в студенческом обществе Панта Коина 19 апреля 1818 г. // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... — Т. 2. — С. 16.

² Устав от 25 июня 1819 г. / Документы Общества филолатов // Там же. — Т. 2. — С. 27.

переповнені марнославством серця тих наших співвітчизників, котрі мають за мету егоїстичні цілі (ідеться про обмеженість прагматично-станових інтересів шляхти. — Ю.З.)»¹.

У середовищі таємних студентських організацій вирости такі відомі діячі польського національно-визвольного руху, як Віктор Хельтман, Маврицій Мохнацький, Северин Гощинський, Юльян Люблінський, Якуб Шредер, Валерьян Лукасінський. З іменем останнього пов'язують створення (у 1819 р.) таємної організації «Національне масонство», серед членів якої були надто строкаті погляди на шляхи відновлення Речі Посполитої в кордонах «дорозборових», тож ця організація була розпущена, а натомість у травні 1821 р. ним же було створено «Патріотичне товариство». Саме ця організація згодом стала одним із головних центрів у підготовці Листопадового повстання.

Аналізуючи програмні документи, політичні праці та прокламаційні заклики представників польської національної еліти з часу втрати держави й до самого Листопадового повстання, бачимо, що значне їх число усвідомлювали важливість залучення усіх верств польського суспільства (включно з селянами) до боротьби за державу. А отже, вони закликали до просвітництва селян, до надання їм свободи, до визнання за ними політичних прав і т. п. Проте далі закликів ця справа не просувалася.

Більше того, в умовах російських політичних впливів польська землевласницька шляхта отримала навіть посилення своїх позицій у стосунках із селянами. Панщина, як і раніше складала тут не менше 3–4 днів на тиждень, а іноді зростала й до 5–6 днів, і будь-який спротив цьому селян, зокрема їхні домагання права перейти на чинш, приборкувалися урядовими військами значно успішніше та ефективніше, аніж це було до «приходу Росії» в Польщу. На користь поміщиків сейм Царства Польського 1825 р. змінив 530 статтю «Кодексу Наполеона», скасувавши право селян викупляти свої постійні повинності.

Важливою підмогою польським землевласникам стало підписання в 1825 р. російсько-пруського торгового договору, за яким знижувався податок на експортований у Пруссію польський хліб. Російські війська ефективно «забезпечували спокій» польських поміщиків також в умовах, коли в період масового піднесення мануфактурного ткацтва в Польщі (упродовж 1815–1830 рр.) відбувалися насильницькі зігнання селян (подібно до англійських XVI ст.) із їхніх земель із метою віддання цих площ під пасовища для овець².

¹ Рукевич М. Проект реорганизации Общества филоматов (весна 1821 г.) // Там же. — Т. 2. — С. 29–30.

² История Польши. В трех томах / Под редакц. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 1. — С. 417–418.

Таким чином, імперська влада чітко засвідчувала своїми діями повне опертя в політиці на шляхетську верству та консервувала верстову диференціацію польського суспільства. Тож зрозуміло, що коли незначне число представників цієї самої шляхти (носії ідеї національного визволення та відновлення польської держави) виступали з закликами до національного єднання усіх поляків, переконували представників станової еліти полегшувати життя своїх селян, сприяти їхньому просвітництву та моральному піднесенню — то усе це були заклики, які зовсім не збігалися з реаліями повсякдення. Відповідно активісти, як правило, вихідці з шляхетських кіл, що готували повстання, хоч й апелювали до селян, заохочували їх до виступу, проте, зрештою, вимушені були покладатися лише на свої шляхетські сили.

Однак треба підкреслити, що підтримана, як панівна верства, імперськими діями у сфері економічного життя, польська шляхта все ж залишалася невдоволеною імперськими політичними порядками. Особливо шляхта була роздратована позицією Миколи I, котрий відразу зі вступом на престол дав зрозуміти, що жодним чином не розглядає за можливе повернення полякам (навіть у склад підконтрольного Російській імперії Царства Польського) українських та литовсько-білоруських земель. Показовим було також демонстративне нехтування Миколою I норм Конституції 1815 р. Зокрема коронацію на Царство Польське він прийняв лише в 1829 р., причому не в соборі, а в залі сенату. А після того, порушуючи Конституцію, підписав указ про призначення нових senatorів¹.

Імперська російська влада, у свою чергу, виявляла величезне невдоволення через зухвалість та «невдячність» (щодо наданих царських милостей) польської аристократії й шляхти. Таке «амбітне зухвальство» поляків особливо чітко проявилось для росіян у ході суду над членами згаданого «Патріотичного товариства». Польських змовників було викрито в ході слідчих дій щодо декабристів. Детальне розкриття їхньої справи було доручено змішаній польсько-російській комісії на чолі з головою сенату Станіславом Замайським.

У грудні 1826 р. ця комісія представила ухвалу, звинувативши вісім членів «Патріотичного товариства» в державній зраді. Микола I, аби пом'якшити очікувані невдоволення шляхти, вирішив передати цю справу для ухвали вироку не у військовий, а в конституційний сеймовий суд. Проте в сеймовому суді відмовилися скористатися напрацюваннями слідчої комісії (котра була сформована всупереч Конституції) і створили нову комісію для проведення нового слідства.

Комісія сеймового суду завершила роботу наприкінці 1827 р., а в січні 1828 р. зібрався сеймовий суд. Головний пункт обвинувачення був цілком від-

¹ Там же. — С. 435–436.

кинутий — польський суд демонстративно відмовився визнавати державною зрадою діяльність, спрямовану на приєднання України, Білорусі та Литви до Царства Польського. Водночас звинуваченим інкримінувалася лише участь у заборонених таємних товариствах, а одному з них — стосунки з російськими «заколотниками», тобто з декабристами¹. Звісно, що таке рішення суду (що виправдовувало, по суті, прагнення змовників поновити «дорозборові» кордони Речі Посполитої) страшенно обурило всіх росіян, а не лише владу імперії.

Пріоритет шляхетських амбіцій над усвідомленням необхідності реформ проявився серед польської шляхти особливо чітко в період повстання російських декабристів. Про це детально свідчить у своїх спогадах Маврицій Мохнацький. У численних спробах декабристів зав'язати співпрацю й узгодити дії зі змовниками польськими — результату жодного досягти так і не вдалося. «Росіян і поляків цікавили різні питання, хоча вони домовлялися разом виступити проти спільного пригноблувача, однак росіяни вважали головним питанням про владу, а поляки — питання незалежності та території», — писав М. Мохнацький².

Інакше кажучи, польські змовники не надто переймалися необхідністю планувати певні перетворення в суспільних відносинах, продумувати наперед хід подій, вони прагнули лише повернути всі свої вольності шляхетські в межах колишніх кордонів. Їм здавалося, як стверджує М. Мохнацький, що «революція повинна була спалахнути серед народу сама по собі, або ж її повинні розпочати росіяни, а там все якось би влаштувалося»³. Відповідно, у подальшому це обернулося повною індіферентністю поляків до дій, започаткованих декабристами, а потім неорганізованістю в ході власного повстання. «Комітет Патріотичного товариства, втягнувши всю країну у свою справу, ішов швидкими кроками, але не до того, щоб підготувати все належне до повстання й сміливо запалити війну в Польщі, а до того, щоби постраждати за розпочату ним підготовку повстання <...>. Із терновим вінцем на голові це Товариство мало своєю місією лише стати однією з перехідних сходинок, по яким Польща наближалася до своєї останньої битви, але діяти воно виявилось не здатним. Для цього йому бракувало й сили духу, і швидкості в розумінні вирішальності моменту, й енергії <...>», — згадував М. Мохнацький⁴.

Іван Франко, аналізуючи польські джерела (в основному мемуари) про перебіг підготовки та події Листопадового повстання, акцентовано

¹ Там же. — С. 434–435.

² Мохнацький М. Восстание польской нации в 1830–1831 гг. // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей... — Т. 2. — С. 59.

³ Там же. — С. 63.

⁴ Там же. — С. 63.

звернув увагу на особистісні риси діячів, котрі зіграли вирішальну роль у тих процесах і показав, наскільки разючою була їхня невідповідність потребам повстання. Один із них — Петро Висоцький. На жаль, він не проявився як стратег та знавець усіх сторін життя свого суспільства, що надзвичайно було потрібно в умовах організації революційних зрушень. Натомість він був великим патріотом, із рішучістю аж до саможертвості. Тож І. Франко з певною іронією констатує: «Мав він великого генія у своїм серці: він мислив відчуттями, а його розумом була любов до вітчизни»¹.

П. Висоцький організував у Варшавській школі підхорунжих таємну організацію, й у подальшому саме цим змовникам судилося розпочати буремні події Листопадового повстання. Але на жаль, для цієї когорти людей не існувало проблем майбутнього політичного та соціального устрою Польщі, вони не обмірковували характер облаштування державної влади, своїм завданням вони бачили лише необхідність розпочати повстання, а вже як воно буде розгортатися й до чого зрештою приведе — їх не обходило. Організатори вірили, що народ, вступивши в боротьбу, сам собі встановить бажану владу. Це було убивче самоошуканство².

Другою знаковою постаттю повстання був генерал Юзеф Хлопіцький, польський герой, що уславився військовими походами в польських легіонах наполеонівських часів. Дивовижним є те, пише І. Франко, що всі конспіратори-організатори повстання впродовж усього часу його підготовки поклали свої надії саме на Ю. Хлопіцького й зрештою обрали його диктатором повстання, однак сам генерал був далекий від того ентузіазму, щоб, не рахуючись із жодними обставинами, бути готовим до жертвної боротьби. Генерал не вірив у революцію й покладав надії на дипломатичні переговори з царем³. Проте його сподівання на поступки імперської влади не виправдалися, і повстанці відразу розчарувалися у своєму героєві, як наслідок — генерал склав свої повноваження.

Тож Листопадове повстання вибухнуло як патріотична емоція його організаторів та учасників. Це був вибух людей, що мали власну гідність, цінували понад усе свою станово-лицарську честь, але водночас, за обставинами, що склалися в рідній вітчизні, почувалися приниженими. Їхню честь поганьблено силою ворожої зброї, їм накинуто неприйнятні, чужинецькі порядки, за якими нехтуються давні, усталені з діда-прадіда, священні традиції. Усі спроби «поновити справедливість» дипломатичними заходами

¹ Франко І.Я. Життя Івана Федоровича і його часи // Зібрання творів у 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 36.

² Там само. — С. 36–37.

³ Там само. — С. 37–39.

привели лише до розчарувань, тож вихід один — збройним виступом повернути своє, підступно відібране ворогами.

Проте розгортання подій самого повстання швидко всіх упевнило в його невідповідності та в надзвичайно вузькому колі його учасників, котрі готові були ризикувати заради ідеї своїм життям. Тож аби зрозуміти, чому ідейним натхненням для учасників Листопадового повстання була їхня станова гідність, а не теоретичні обґрунтування причин занепаду Речі Посполитої та її поділів, слід прискіпливіше поглянути на світоглядну систему цінностей польської шляхти.

«Вольності старожитні» (у боротьбі за поновлення яких багато хто зі шляхтичів «стрімголов кинувся» у вир Листопадового повстання) були їхньою політичною, публічною свободою, що втілювалася в колективному урядуванні, у колективній суверенності шляхти. Тільки гуртом, тільки разом, спільною, колективно узгодженою волею шляхта приймала рішення на сеймах. «Особлива риса шляхетської польської демократії *liberum veto* (що часто інтерпретується як гіперболізований прояв польського індивідуалізму), насправді виявляла дух архаїчного колективізму шляхти, бо лише одностайно можна дійти згоди та прийняти рішення, — зазначає Анджей Валіцький, — тож у випадку розбіжності думок меншість мала визнавати свою помилку й прийняти позицію більшості»¹. І так, зазвичай, насправді й було, аж до похмурого в історії Речі Посполитої XVIII ст.

Отже, шляхта усвідомлювала свою силу та самостверджувалася на цінностях своєї колективної єдності, згуртованості, одностайності. Польський шляхтич не був людиною приватною (людьми приватними були плебеї), натомість шляхта була колективним сувереном, приналежність до шляхетського стану надавала права й зобов'язувала служити громадській справі. Шляхетський ідеал та мета, які тільки й могли гарантувати збереження шляхетської свободи, а отже, й особистої гідності — «*res publica*». Свобода шляхетська не робила шляхтича замкнутим на собі індивідом, це була свобода, що полягала в активній співучасті особистості в прийнятті колективних політичних рішень, і тільки через це й у такий спосіб він був «паном своєї долі», лише завдяки спільним зі всією вільною шляхтою рішенням. Усе це вкрай загострювало особисту своєрідну «підзвітність» кожного шляхтича в колі собі подібних. Не можна було зберегти честь шляхетську наодинці — вона підкреслювалася, демонструвалася, визнавалася або ставилася під сумнів через повсякчасну поведінку та вчинки в колі таких само шляхтичів. Тож оскільки всі разом зганьбилися втратою держави та свободи — усі разом мали її виборювати. А хто не зі всіма — тому ганьба від усіх.

¹ Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 572.

Ця ідея згуртованості шляхти, ідея її «колективної свободи» (адже саме приналежність до стану шляхти давала всі блага, які мав шляхтич, сам по собі він нічого не важив) рішуче дисонувала з надзвичайно різким розширенням шляхти в реальному житті.

На одному полюсі «шляхетського народу» були успішні магнати, а на протилежному — безземельна, безмаєткова, так звана шляхетська голоота. Звісно, що ні перші, ні другі (за певним винятком) особливої активності в повстанні не проявляли. Найактивнішою була саме шляхта «служива» — малоземельні, але прилаштовані на певних розпорядчих та наглядових посадах при маєтках заможних землевласників (управителі, прикажчики, писарі, гувернери тощо), вони були найпалкіше зацікавлені в реставрації та збереженні старошляхетських порядків. Адже, не обтяжені статками, ці дрібноземельні шляхтичі, не маючи якихось певних шансів на вагомі посади та звання в російській бюрократичній системі, а крім того, постійно відчуваючи над собою загрозу впасти в немилість російської влади лише через свою ідентичність та патріотичність, звичайно, не лише не мали почуття лояльності до такої влади, але й, більше того, пов'язували з нею всі свої негаразди, проблеми та безпросвітність майбутнього. Тож саме малоземельна шляхта й стала головною силою в подіях Листопадового повстання.

Другим важливим фактором, що спонукав шляхту до активних дій, був їхній гонор. Ця соціально-психологічна риса надзвичайно складна для розуміння, але її роль та вплив у суспільно-політичному житті не дозволяють нею нехтувати. Володимир Антонович, який із середини знав і вивчав шляхетську польську психологію, зауважував, що до кінця так і не склав собі ясного розуміння цієї риси, вона не залежала ані від чеснот, ані від свідомих бажань людини. Шляхетський гонор змушував до певної поведінки й створював своєрідне напруження в товаристві, загострював самовідповідальність особи; напряду з ним пов'язувалося бажання вирізнитися з-поміж інших людей, показати себе якомога краще, виявити себе чимось особливим¹.

Значною мірою через поняття шляхетського гонору можна пояснити особливо загострене почуття патріотизму в поляків. Звичним для поляка було ганити все непольське й понад усе (іноді «сліпо») підносити своє. Шляхетський гонор, а інакше кажучи, почуття високої власної гідності польських шляхтичів (почасти, навіть почуття гіперболізоване), що було надбано традицією шляхетської демократії, обумовило реальність, яку Жан Жак Руссо в «Роздумах про врядування Польщі» метафорично констатував словами: «Польщу було легше проковтнути, аніж перетравити»². Тобто незнищенна

¹ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 108. — Арк. 27.

² Див.: Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм. Антологія / Упорядн. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2006. — С. 576.

«польськість» незалежно, чи то в позитивних, чи у ганебних національних рисах, у перспективі відіграла рятівну роль для збереження національної самобутності, а відтак консервувала надію, що за слушних обставин нація й держава відродяться. Як писав Януш Тазбір, навіть шляхетські вади часом виявлялися чеснотами. Консерватизм польської шляхти (навіть якщо він ретроградний) обумовлював відданість національній минувшині та традиції, а давня опозиційність щодо центральної влади й нехіть до абсолютизму (хоч і зруйнували Річ Посполиту) вилилися, за нових обставин, в антицарську та антицарську опозицію¹.

Акцентоване почуття патріотизму польської шляхти, як і шляхетський гонор — вміння гідно поводитися, впевненість у собі, прагнення завжди показати себе з найкращого боку, а водночас, усвідомлення своєї причетності та відповідальності за справи народу-шляхти, а відтак і вітчизни — звісно не могли поєднуватися зі знеславленням, покірністю, якої вимагали вороги-загарбники. Тож навіть якщо окремі шляхтичі висловлювали заклики про неможливість перемогти без мобілізації до повстання всіх верств суспільства, а окремі виявляли обережність, остерігаючись втратити ті матеріальні блага, якими вдавалося володіти й навіть примножити за нової влади — усе ж шляхетська станова гідність змушувала відкрито чи приховано виявити солідарність з ідеєю Листопадового повстання за повернення втраченої слави.

¹ Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. — Warszawa, 1978. — S. 71–72.